

GAZÂLÎ:
İSLAM'IN DİRİLİŞİ
ERIC ORMSBY

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0028
Tarih: 006

GAZÂLÎ:
İSLAM'IN DİRİLİŞİ
ERIC ORMSBY

Özgün Adı:
Ghazali: The Revival of Islam
Türkçesi
İsmail Hakkı Yılmaz

Genel Yayın Yönetmeni
A. Tarık Çelenk

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmek

Tasarım Uygulama ve
Yayın Standartları
Barış Akkurt, BEK

Kapak Görseli
Orhun Erdenli

Yayın Danışmanı
Dr. Hasan Aksakal

Kitap Editörü
Erdem İlgi Akter

Sayfa Uygulama
Gelengül Erkara

Son Okuma
Burcu Bayer

Tasarım Danışmanlığı
BEK

VakıfBank Kùltür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş.,
2019
© Eric Ormsby, 2008

ISBN 987-605-7947-41-3

*Kitabın Türkçe yayın hakları AnatoliaLit
Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar
dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla
çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve
mali hakları saklıdır.*

*This translation of Ghazali: The Revival
of Islam is published by VakıfBank Kultur
Yayınları by arrangement with Oneworld
Publications.*

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34410 Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 12326

1. Baskı: Mayıs 2019

GAZÂLÎ: İSLAM'IN DİRİLİŞİ

ERIC ORMSBY

TÜRKÇESİ
İSMAİL HAKKI YILMAZ



ERIC ORMSBY

Uzun akademik kariyerini kütüphane yöneticiliğiyle birleştiren ABD'li İslam tarihçisi Eric Ormsby, 1941'de Atlanta, Georgia'da dünyaya geldi. Türkçe ve Arapça öğrenerek lisans derecesini Pennsylvania Üniversitesi Ortadoğu Çalışmalarında, klasik İslam düşüncesini ve ilahiyatı üzerine odaklandığı yüksek lisans ve doktora araştırmalarını ise Princeton Üniversitesi Yakınoğu Çalışmaları Merkezinde tamamladı. Ayrıca Almanya'daki Tübingen Üniversitesinde İbranice ve Rutgers Üniversitesinde Kütüphanecilik eğitimi aldı. Kütüphaneci olarak Princeton ve McGill Üniversitesi bünyesinde küratör ve direktör olarak çalıştı. McGill Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezinde bazı kesintilerle birlikte 1983'ten 2005'e profesörlük ve bölüm başkanlığı yaptı. Londra'daki İsmaili Çalışmaları Enstitüsünde Araştırma ve Yayıncılık bölümünün başkanlığını da üstlenen Ormsby, İslam düşüncesine ilişkin birçok kitap ve makale kaleme almış, şiir kitapları yayımlanmıştır.

İSMAİL HAKKI YILMAZ

1961'de Ordu'da doğdu. Askeri okul ve üniversitenin ardından, başta Güneş, Aktüel, Nokta, Radikal, NTV ve Milliyet olmak üzere, çeşitli dergi, gazete ve televizyon kanallarında muhabir, editör ve yazar olarak çalıştı. Uzun zamandır Yaprak Yayınevi, Haziran, Afa, Boyut, Pinhan Yayınevi, İş Bankası Kültür Yayınları ve VakıfBank Kültür Yayınları gibi yayınevlerine kitap çevirileri yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar

007

İsimler ve Terimler

008

Kronoloji

010

Önsöz

012

Giriş

014

1. Şöhrete Giden Yol

040

2. Fıkha Adanış

060

3. İki Ucu Keskin Disiplin:

Gazâlî ve Kelam

073

4. Felsefe Zehri ve Panzehiri

101

5. Bunalım ve İyileşme

131

6. İslam'ın İhyası

164

Sonuç

202

Kaynakça

208

Dizin

214

KISALTMALAR

Bouyges	Maurice Bouyges, <i>Essai de chronologie des oeuvres de Al-Ghazali (El Gazel)</i>
CHI	Cambridge History of Iran
EI ²	<i>The Encyclopaedia of Islam</i> (2. baskı)
Faysal	Gazâlî, <i>Faysalü't-Tekrifâ</i>
Hourani	"A Revised Chronology of Ghazali's Writings" <i>JAOS</i> (1984)
İhya	Gazâlî, <i>İhyaü Ulümi'd-Din</i>
İktisad	Gazâlî, <i>el-İktisad fi'l-i'tikad</i>
Cevahir	Gazâlî, <i>Cevahir'ül-Kuran</i>
Mektup	Gazâlî, <i>Bir Talebeye Mektup: Eyyuhe'l Veled</i>
Makasid	Gazâlî, <i>Makasidü'l-Felasife</i>
McCarthy	<i>Freedom and Fulfillment: an Annotated Translation of Al-Ghazali's al-Munqidh min al-Dalal</i>
el Münkız	Gazâlî, <i>el-Münkız mine'd-Dalal</i>
Kur.	Kur'an
The Revival	Gazâlî, <i>İhyaü Ulümi'd-Din</i>
Tahafut	Gazâlî, <i>Tehafütü'l-Felasife</i>

İSİMLER VE TERİMLER

Eş'arîlik	Eş'arî (ö. 938) tarafından kurulan Sünni kelim mezhebi.
Büveyhiler	932'den 1062'ye kadar hüküm süren ve Selçuklular tarafından yıkılan Şii hanedanı.
zevk	"tatmak," doğrudan mistik deneyim için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Felsefe	Aristotelesçi İslam felsefesi (Yunanca "philosophia"dan).
Fâtımîler	909-1171 yılları arasında Mısır ve Kuzey Afrika'da hüküm süren Şii İsmâilî hanedan.
fıkıh	İslam hukuku
fıkıh usulü	hukuk teorisi, "hukukun kökeni"
Hadis	Hazreti Muhammed'in kanıtlanmış söz ve eylemleri.
Hanefî	Ebu Hanife'nin öğretilerine dayanan Sünni fıkıh mezhebi.
Hanbelî	Ahmed bin Hanbel'in öğretilerine dayanan Sünni fıkıh mezhebi.
İmam	İbadete liderlik eden kişi; Şii geleneğinde kutsallık atfedilen günah işlemeyen ve hata yapmayan toplum rehberi.
İsmâilîye	762'den sonra anaakım Şiilikten ayrılan, yedi imamı kabul eden, dolayısıyla "Yediciler" olarak bilinen Şii mezhebi.
Kelam	Diyalektiği ve münazarayı (tam olarak, "söylem") benimseyen İslam ilahiyatı.

mezhep	Fıkıh veya kelam "ekolü", örn. Hanbelî mezhebi.
medrese	Öğretim kurumu, "üniversite", örn. Nizamiye Medresesi.
Mâlikî	Mâlik bin Enes'in öğretilerinden yola çıkan Sünni fıkıh mezhebi.
Mu'tezile	temel özelliği katı akılçılık olan itikadi mezhep.
Selçuklular	yaklaşık 1038 ile 1194 yılları arasında hüküm süren Sünni Türk hanedan.
Şâfiîlik	Şâfiî'nin öğretilerine dayanan Sünni fıkıh mezhebi.
Sünnet	Peygamberi örnek alan, kurallarla belirlenmiş, normatif davranış.
taklit	bağımsız akıl yürütmeden çok otoriteye dayanan inanç.

KRONOLOJİ

- 1058 Gazâlî, İran'ın kuzeydoğusundaki Tus, günümüzde Meşhed, yakınlarında bir köyde doğar.
- yakl. 1072-73 Tus'ta İmam Râzekânî'den ve Cürcan'da İmam Ebu Nasr el-İsmâilî'den ders alır.
- yakl. 1077-78 Tus'a dönerek üç yıl daha eğitim görür. Nişabur'a giderek fıkıhçı Cüveynî ile tasavvuf üstadı Farmezî'den ileri dersler alır.
- 1085-86 Cüveynî'nin ölümü. Vezir Nizamülmülk'ün himayesine girer ve Selçuklu Sultanı Melikşah'ın himayesinde fakih ve ilahiyatçı olarak çalışır.
- Haziran-
Temmuz 1091 Nizamülmülk tarafından Bağdat'taki Nizamiye Medresesine müderris olarak atanır.
- 1091-1095 Bağdat'ta büyük saygı görür; 1093'te tahtın Abbasî halifesi Müstazhir'in hakkı olduğunu savunur. Nizamülmülk 14 Ekim 1092'de uğradığı suikastla öldürülür; bir ay sonra da Sultan Melikşah ölür.
- Temmuz-
Kasım 1095 Geçirdiği ruhsal bunalım üzerine görevini bırakarak Bağdat'tan ayrılır.
- 1095-97 Önce iki yıl Şam'da olmak üzere inziva dönemi, sonra Kudüs ve el-Halil'e yapılan seyahatler; hacca gidiş; Şam'a dönüş. 1095 ile 1106

arasındaki on bir yıllık dönemde kendisine ün kazandıran önemli tasavvuf eserlerini, özellikle de *İhya'ü Ulûmi'd-Din*'i yazar, onu hem Arapça hem de Farsça kaleme alınan çeşitli eserler izler.

- 1097 rak'a döner, kısa sürelerle Bağdat ve Hamedan'da kalır.
- 1099-1106 Tus'ta bir grup talebeye ders verir ve irşadla meşgul olur.
- Temmuz-
Ağustos 1106 Vezir Fahrülmülk'ün ısrarıyla Nişabur'daki Nizamiye Medresesinde tekrar ders vermeye başlar. Ünlü manevi otobiyografisi el-Münkız mine'd-Dalal'i kaleme alır.
- 1109-1110 Halka açık ders vermekten çekilir ve Tus'a dönerek müridlerini manevi irşada başlar.
- 18 Aralık 1111 Tus'ta vefat eder ve oraya gömülür.

ÖNSÖZ

Bu kitapta uzman çevreler dışında pek bilinmeyen bir dini dehanın hayatını ve düşüncelerini ana hatlarıyla aktaracağım. Eserlerinin kapsamının genişliği, kavrama yeteneği ve yarattığı etkiyle Gazâlî, düşünce tarihinin en önemli isimleri arasında, Augustinus, Maimonides (İbn Meymûn), Pascal ve Kierkegaard ile birlikte anılmayı hak etmektedir. Bu kitap, Gazâlî, hatta İslam düşünce tarihi hakkında bir ön bilgisi olmayan okuyuculara hitap etmektedir. Bu da birçok önemli noktayı, ümit ederim ki aşırı basitliğe kaçmadan, özetlemek ve basitleştirmek zorunda kaldığım anlamına gelmektedir.

Gazâlî'nin eserlerini özgün Arapça isimleriyle, sıkça da kısaltarak aktardım; bunlar kısaltmalar tablosunda sıralanmıştır. Gazâlî'nin başyapıtından, yani *İhya-ü Ulümi'd-Din*'den söz ederken bazen *The Revival*, bazen de *İhya* ifadelerini kullandım. Uygun olan yerlerde (zaman zaman üzerinde değişiklikler yaptığım) mevcut İngilizce çevirilerden yararlandım; herhangi bir atıf yapılmayan çeviriler bana aittir. Kullanılan birçok Arapça isim ve terim konunun uzmanı olmayan okuyucuya yabancı geleceği için, girişe çeşitli siyasi oluşumların ve bunların temsil ettiği düşünce ekollerinin kısa tanımlarını ekledim.

Beni dizinin bu cildine katkıda bulunmaya davet eden Profesör Patricia Crone'a teşekkür ederim.¹ Eserin başından sonuna kadar ortaya koyduğu yorum ve önerileri için de kendisine ayrıca müteşekkirim. İsimsiz bir Oneworld okuyucusu çeşitli eleştirilerde bulundu, yararlandığım bu eleştiriler için kendisine teşekkürlerimi sunmak isterim. Son olarak, olağanüstü sabırlı ve yardımsever bir editör olan Oneworld'deki Mike Harpley'e teşekkür borçluyum.

1. Şimdilerde editörlüğünü Khaled El-Rouayheb (Harvard) ve Sabine Schmidtke'nin (Princeton) yaptığı *Makers of the Muslim World* [İslam Dünyasını Şekillendirenler] serisi kastedilmektedir. VBKY olarak alanında öncü isimlerin kaleme aldığı bu biyografi serisinden birçok başlığı yayımlayacağız. –ed.n.

GİRİŞ

Ünlü fıkıhçı ve kelimacı Ebu Hamid el-Gazâlî 1095 yılının Temmuz ayında ani bir ruhsal çöküntü yaşadı. Ne yiyip içebiliyor ne de uyuyabiliyordu; hatta bir yudum çorba bile fazla geliyordu. Bunalımın kötüleşmesiyle birlikte konuşma yetisini de kaybetti. Henüz otuz yedi yaşındaydı. Yeni bir tür ortodoksi geliştirmek isteyen genç bir rejimin sevgilisi olarak on yıl boyunca yeni kurulmuş bir medresede yüzlerce talebeye ders vermişti. Gerek Abbasî Halifesinin gerekse Selçuklu Sultanının sarayında sık sık görev aldı. Bir müderris ve yazar olarak belagatiyle takdir toplamıştı. Başucuna getirilen hekimler birbirini tutmayan teşhisler koydu: Tamamı yanlış çıktı. Ruhsal bunalım altı ay sürdü. Bizler çektiği ıstırapları esas olarak kendi anlatımlarından öğrensek de, bu durumun üzerindeki etkilerini başkaları da fark etmişti; kendisini tanıyan bir talebesi sonradan “Onun deliliğinin iyileştiğini gördüm,” diye yazacaktı. Gazâlî aradan on yıl kadar geçtikten sonra yaşadıklarını anlatırken, geçirdiği bunalımın nedeninin genç bir adam olarak kendisine ıstırap veren şüphe değil, daha yıkıcı bir şey olduğunu söyledi: Hakikati bulmuş ama hayata geçirememişti. Hakikatın kendisi ciddi şekilde felce uğratmıştı onu.

Neydi bu “hakikat”? Gazâlî nasıl ulaşmıştı ona? Bunu kısaca “sufi yolu” deyişiyle özetlemek mümkündür ama bu bize çok az şey ifade eder. Gazâlî ne kadar titizlikle uygulanırsa uygulansın, böyle bir hakikate akıl yoluyla ulaşılamayacağını savunuyordu, ayrıca kitaplarla da ulaşılamazdı. Böyle bir mutlak gerçeğin –ya da “kesinliğin”– bilinebilmesi için, kendi deyişiyle, “tadılması” gerekirdi. Bu akıl yoluyla ulaşılan bir hakikat değildi – ya da sadece o değildi: Tecrübeyle ulaşılan, kelimelerle tam olarak ifade edilemeyen, sadece –şüphesiz, bilinçli davranışı kastettiği– amelle ifade edilebilen hakikatti.

Gazâlî’nin bu sonuca hangi yolla ulaştığını açıklayacağım. Gazâlî ileriki hayatında mutlak gerçekten ne anladığını sadece tasavvufi bir kavram olan “tatmak”la değil, aynı zamanda “bilgi ve eylem”le (Arapça *ilim ve amel*) özetleyecekti. Ona göre, amelsiz ilmin bir anlamı yoktu; aynı şekilde ilimsiz amelin de bir anlamı yoktu. Hakikatın ortaya çıkması için her ikisinin de olması gerekirdi. Tasavvuf üzerine kaleme aldığı sonraki eserlerinden birinde talebesine şu öğüdünü verecekti: “İlmsiz amel olamayacağı gibi, amelsiz ilim de deliliktir” (*Mektup*, 16).

Gazâlî karmaşık kavramları basit ve yalın ifadelerle dile getirebilmek –ve bunu beklenmedik bir kişisel vurguyla yapabilmek– gibi olağanüstü bir yeteneğe sahip olduğu için yazılarında yanıltıcı bir samimiyet vardır. Umulmadık derecede “modern” görünebilir. Günümüze kadar gelen ve sadece Müslümanlara özgü olmayan Gazâlî sevgisinin altında muhtemelen bu yatmaktadır. O, okuyucusuyla doğrudan konuşur gibidir.

Gazâlî ve onun dünyasıyla aramızda bin yıl vardır. Gelişigüzel bir şekilde de olsa bu dünyaya nüfuz edebilmek için onun içinde serpilmediği tarihsel ve düşünsel şartları biraz olsun anlamak gerekir. Gazâlî'nin kariyeri bazı yönlerden sıradışıdır. Bu zaman zaman aleyhine işlese de çağdaşlarının arasından sivrilmişti. Gazâlî'nin benzersiz yaratıcılığını ve yaptığı kalıcı katkıları anlayabilmek için yaşadığı ortamın ve mücadele ettiği mezhep ve geleneklerin bazı yönlerini kısaca ele almamız gerekmektedir.

1095 Temmuzunda geçirdiği bunalım Gazâlî'nin hayatını bunalım öncesi ve bunalım sonrası olmak üzere ayırır ki kendisi de kesinlikle böyle görmekteydi. Gazâlî kendisini kesin olarak tasavvufa adamaya karar verdiği 1095 Kasımından itibaren bambaşka bir insan olmuştu. Ama yine de kariyerinde bir iç devamlılık, gizli bir tutarlılık vardı. Bazı erken dönem kitaplarında görülen zihni tutumunun ilk aşamaları sonraki eserlerine ve davranışlarına da yansımış ve incelikli bir şekilde aktarılmıştı. Siyasi olaylardan teolojik ve hukuki tartışmalara, tasavvuf alanındaki daha az göze çarpan ama aynı ölçüde önemli olan gelişmelere kadar uzanan çeşitli dış şartlar hayatını ve düşüncelerini etkilemiştir. Selçuklu hükümdarlarının amaç ve gündemleri ve özellikle de güçlü hâmisî Nizamülmülk'ün projeleri onu derinden etkilemiş ve çeşitli fıkıh “mezhepleri” hayatında belirleyici bir rol oynamıştır. İkinci bölümde ele alacağım üzere, Gazâlî Şâfiî idi, ama Hanefî ve Hanbelîlerle ve diğer geleneklerin temsilcileriyle sık sık birlikte olur ve çoğu zaman açık açık tartışırdı. Üçüncü bölümde ele alınan İtikadda veya *Kelamda*

Eş'arîliği benimsiyordu ama genellikle Mu'tezilîler, İsmâilîler ve diğer sapkın kabul edilen mezheplerle de kavgacı bir şekilde uğraşıyordu. Ayrıca, dördüncü bölümde anlattığım gibi, karşılık verilmesi gereken *Felsefe* ya da “filozofi” taraftarları vardı. Gazâlî'ye göre –en ürkütücü taraftarı İbn Sina (*Avicenna*) olan– Aristotelesçi öğretiyile Yeni-Platoncu düşüncenin o güçlü karışımı aynı zamanda hem bir meydan okuma hem de fırsattı. Gazâlî'nin olgunluk çağını ve (beşinci ve altıncı bölümlerde tarif ettiğim) kendine özgü tasavvuf anlayışını şekillendiren işte bu ve diğer faktörler oldu.

Tıpkı başka herhangi bir ortaçağ Müslüman düşünürünün hayatı ve düşünceleri gibi, Gazâlî'nin hayatını ve düşüncelerini ele almaya kalkışmak da yabancı ve çoğunlukla da kafa karıştıran isim ve terimler yumağıyla uğraşmayı gerektirmektedir. Ben bu girişte Gazâlî'nin hayatıyla ve düşünceleriyle doğrudan bağlantılı olanları kısaca anlatıp tarif edeceğim. Bunun ileriki bölümlerde ele alınan daha ayrıntılı tartışmaları takip edecek kadar konuya hâkim olmayan okuyucunun işini kolaylaştıracağını ümit ediyorum.

SELÇUKLULAR

Gazâlî'nin kariyeri Selçuklu hanedanının yükseliş ve güçlenme dönemine denk gelmekte olup ondan ayrı anlaşılabilir. Selçuklular, Oğuz Türkleri –Arap tarihçilerce “Guz”– olarak bilinen büyük Türk konfederasyonunun güçlü boylarından biriydi. (“Oğuz” “dokuz” anlamına gelmekte

olup, konfederasyonu oluşturan çeşitli boyları kapsamaktadır). Zaman içinde Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'dan Çin sınırlarına kadar uzanan uçsuz bucaksız toprakların hâkimi olan Selçukluların adları, onuncu yüzyıldaki liderleri Selçuk bin Dukak bin Temür'den (Temur aynı zamanda Yalığ, yani "Demir Yaylı" anlamına gelir) gelmektedir. Bu Türkler onuncu yüzyılda İslam'ı benimsemiş fakat yeni inançlarına aralarında Budizm, Maniheizm, Nasturi Hıristiyanlık, hatta Hazar Yahudiliği ve kendi şamanistik geleneklerinin de bulunduğu bir dizi başka geleneği de taşımışlardı. Siyasi açıdan daha da önemlisi, bir tarihçinin deyişiyle, "Selçukluların gelişi İslam'ın kalbinin attığı topraklarda yabancı, özellikle de Türk hâkimiyeti çağını başlamıştı" (Bosworth, *CHI* 5:3).

Selçuklular mezhep olarak Sünni idiler. Fethettikleri topraklarda gerek ikna yoluyla gerekse siyasi ve toplumsal birlik sağlamak suretiyle katı Sünni anlayışı hayata geçirmeye çalışıyorlardı. Bu doğrultuda, özellikle de (sonradan İbnü'l-Esir adlı bir tarihçinin *ed-devletü'l Nizamiye*, yani "Nizam hanedanı" adını verdiği otuz yıl boyunca Selçuklu siyasetini kontrol eden (*EI*² 8:941) kudretli vezir Nizamülmülk'ün kararlı yönetimi altında, Selçuklular farklı bir fıkıh mezhebi olan Şâfiîlik ile özgün bir ortodoks Sünni kelamını kabul ettiler ve hâkim oldukları topraklarda her ikisini de teşvik edip yerleştirmeye çalıştılar. Bu çok önemliydi, çünkü bir asır boyunca halifeliği ve onun topraklarını ellerinde tutan selefleri Büveyhîler Şiî idi. Ayrıca Selçuklular Mısır'daki Fâtımî hanedanının sürekli tehdidi altınday-

dı; Fâtımîler yedinci yüzyılda anaakım Şiîlikten kopan ve dokuzuncu yüzyılın sonlarında mezhep propagandası yapmak üzere İslam dünyasının her köşesine dâiler gönderen İsmâîlî mezhebini edindi. Dolayısıyla Fâtımîler ve özellikle de Suriye'deki İsmâîlîler Selçuklu çıkarları açısından hem askeri hem de mezhepsel olarak bir tehdit oluşturuyordu.

On birinci yüzyıldaki ilk Selçuklu akınları onları Afganistan ile Gazâlî'nin doğduğu yer olan İran'ın kuzeydoğu eyaleti Horasan'a getirdi. Selçuklular yağma amaçlı akıncılar olarak geldiler, ama hızla yerleştiler. Sadece Büveyhîlerle değil, Gazneli Mahmud'un saltanatında Hindistan'ı istila eden rakip bir Türk hanedanı olan Gaznelilerle de mücadele ettiler. Selçuklu komutanı Tuğrul Bey 1038'de Afganistan'da Gaznelileri bozguna uğrattıktan sonra Horasan'ın kalbinde bulunan Nişabur'a girerek kendisini sultan ilan etti; sonraki yirmi beş yıl boyunca saltanat sürerek Selçuklu hâkimiyetini güçlendirdi ve yaydı. Tuğrul Bey 1055 yılında, yani Gazâlî'nin doğumundan üç yıl önce, muzaffer bir hükümdar olarak halifeliğin merkezi olan Bağdat'a girdi. Abbasî Halifesi el-Kaim Tuğrul Bey'in sultanlığını kabul edip onu bir tahta oturtarak hilat giydirdi. Böylece halifelik muzaffer Selçukluların himaye ve kontrolüne girdi. Bu çok önemliydi çünkü gücünü ne kadar kaybetmiş olursa olsun, Abbasî Halifesi hâlâ hem dini hem de hanedanın otorite ve saygınlığını temsil ediyordu. Gazâlî her iki makama da saygı göstermiş ve desteklemiştir; hatta kendi deyişiyle, bilgileri sadece dünyevi meselelerle sınırlı olsa bile "Halifeleri, kralları ve sultanları" bilgelikte peygamberin hemen

arkasına –âlimlerin önüne– koyar (*İhya*, 1: 24). Gazâlî'nin yaşadığı dönemde hem sultan hem de halife Bağdat'ta hüküm sürerken, fiili iktidar sultanda olmakla beraber sembolik iktidar halife tarafından temsil edilmekteydi. Gazâlî burada sıcak karşılandı ve her iki sarayda da zaman zaman resmi görevler üstlendi. Hatta sık sık iki hükümdar arasında aracılık yapmış, “Birçok defa acil meselelerde sultan ile emîrül-müminîn (yani halife) arasında elçilik yaptım,” demişti (Krawulsky, 66; Hogga, 46).

Gazâlî bazı eserlerinde Abbasî otoritesinden taviz vermeden Selçuklu hâkimiyetini savunmaya çalışmıştı: Hassas bir dengeydi bu. Başyapıtı olan *İhya'ü Ulümi'd-Din*'de “Güç sahibinin halifeye biat etmesi gerektiği” sonucuna varmış ve Selçuklulara atıfta bulunarak “iktidarı zor yoluyla ele geçiren ve halifeye itaat eden kişinin... meşru yargılama yetkisi ve hüküm sahibi olduğunu” söylemişti (*İhya*, 2: 179; 90). Meşru iktidar Selçukluların elindeydi; kutsal bir makam olan İmamlık ise Abbasî Halifesinin şahsında cisimleşmekteydi.

Tuğrul Bey, Selçukluların Sünni ortodoksiyi saldırgan biçimde teşvik etme hedefini sahiplendi. 1063'te yerine geçen oğlu Alparslan özellikle Nizamülmülk'ü veziri tayin etmek suretiyle bu hedefi daha da ileri taşıdı. Alparslan heybetli bir hükümdardı, bir tarihçinin ifadesiyle, “uzun boyluydu, bıyıkları o kadar uzundu ki, ok atacağı zaman uçlarını birbirine bağlamak zorunda kalırdı” (Browne, 2: 176). Onun ve halefi Melikşah'ın hükümdarlığında Selçuklu hanedanı zirveye çıktı, ancak dolaplar çeviren, acımasız ve

oldukça parlak vezirin bitmek tükenmek bilmez entrikaları hiç eksik olmadı.

Alparslan'ın halefi Melikşah 1072'den öldüğü 1092'ye kadar yirmi yıl hüküm sürdü. Gazâlî onun saltanatında olgunluğa ulaşarak şöhrete kavuştu; yükselişini büyük ölçüde, kendisinin adını taşıyan Bağdat'taki ünlü “Nizamiye” Medresesinde nüfuzlu bir makam olan baş müderrisliğe atayan Nizamülmülk'ün hâmilğine borçluydu. Gazâlî kendisi gibi düşünen fakih ve kelimlerle birlikte vezirin yeni bir ortodoksiyi hayata geçirmesinde çok önemli bir rol oynadı. Hem Melikşah'ın hem de Nizamülmülk'ün öldüğü 1092 yılından sonra Gazâlî'nin hayatı farklı ve beklenmedik bir yön aldı. Yine de gerek kariyeri gerekse düşüncesinin belli bazı yanları hâkim Selçuklu gündeminin etkisinde kalmaya, hatta bir yere kadar onun tarafından belirlenmeye devam etti.

FIKİH “EKOLLERİ”

Arapça karşılığı *mezhep* olan ve aynı zamanda “takip edilen yol” ve dolayısıyla “öğreti” anlamına gelen “ekol” terimi bir parça yanıltıcıdır; bütünleşik ve tutarlı bir bakış açısını ima etmektedir. Ama bu, bütün farklı fıkıh usulü gelenekleri için geçerli olmadığı gibi, bütün fıkıhçılarla kelimlerin görüşleri de birbirinin aynısı değildi. Gazâlî sözde Şâfiî mezhebinden olmakla birlikte sık sık katı Şâfiîlikten sapmalar göstermişti. Çağdaşı olan Bağdatlı fıkıhçı ve kelim ustası İbn Âkil çok daha esnekti; Hanbelî olmasına karşın

hem Mu'tezile kelamına hem de tasavvufa acımasız birçok eleştiriye maruz kalacak kadar ilgi duyuyordu. Hatta bu eğilimini en az bir kez herkesin önünde inkâr etmek zorunda kalmıştı (Makdisi, 3-5). Dört veya beş büyük gelenek arasında belirleyici farklar vardır.

ŞÂFİÎ VE MEZHEBİ

Dört Sünni mezhebin hepsi de adını fıkhıdaki yeteneklerinden ve takvalarından dolayı saygı duyulan ünlü kurucusundan almıştır. Gazâlî, *İhya*'da, tahmin edileceği üzere en başta en yüksek övgülerine mazhar olan Şâfiî olmak üzere dört kurucuyu da övmektedir (*İhya*, 1:36-40). Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine adlarını veren fıkıhçılardan ikisi, yani Mâlik bin Enes (ö. 795) ile Ahmed bin Hanbel aynı zamanda kutsal geleneğin ifadesi olan *hadis*lerin toplayıcı ve derleyicisiydi. Yani peygamberin söz ve amellerini kayda geçiriyorlardı. Bu gelenekler fikhın iki temel kaynağından ya da "kökeninden" (öteki Kur'an idi) biri olduğu gibi, aynı zamanda Peygamber'in doğruluğu kanıtlanmış söz ve davranışlarını örnek alan ideal davranışların temelini oluşturan, Müslümanların *Sünnet* adını verdiği şeyin esasını oluşturmaktaydı. Sünni geleneğe en çok kabul gören dört *hadis* derlemesinden ikisi Mâlik ve Ahmed bin Hanbel'in derlemesidir. Hanbelîler en fazla geleneğin üzerinde duruyordu; Gazâlî'yi eleştiren bazı Hanbelîler, onun bu hadis "ilmi"ndeki sözümona zayıflığına dikkat çekmekten zevk alıyordu.

Genellikle İmam Şâfiî diye anılan Muhammed bin İdris eş-Şâfiî (767-820) Peygamber'in mensubu olduğu Ku-

reyş kabilesinden olup onun uzaktan akrabasıydı. Daha önceleri Mâlik bin Enes'in talebesi olmuş, Bağdat'ta Ahmed bin Hanbel ile de en az bir kez karşılaşmıştı. Ancak diğerlerinden farklı olarak, onun katkısı hadis toplanmasında değil, belli bazı fikhî akıl yürütme biçimlerini disipline ederek geliştirmesinde olmuştur. Şâfiî özellikle de "zihni bir çabayla" (*içtihad*) ulaşılan *kıyasın* titiz bir şekilde kullanılmasını destekliyor ve savunuyordu, birçok Mâlikînin önem verdiği "geleneğe dayanan imana", yani *taklîte* karşıydı; ancak *kıyas* konusundaki ısrarı aynı zamanda karşı olduğu "kişisel düşünce"nin aşırıya kaçmasını (*rey*) engellemeye yönelik bir çabaydı (Şâfiî, 31). Diğer eski fıkıhçılar gibi Şâfiî de kelam disiplinini kesinlikle reddediyor ve şöyle gürlediği rivayet ediliyordu: "*Kelam* erbabıyla ilgili hükmüm şudur: Kırbaçlanıp çarığın tabanıyla dövülmeleri, sonra da bütün kabile ve çadırların arasında dolaştırılarak, 'Kur'an'ı ve *sünneti* yasaklayıp *kelama* teslim olanların mükâfatı budur,' diye ilan edilmelidir" (Goldhizer 1981, 110).

Genellikle İslam'da "hukukun kökeni" diye nitelenen fıkıh usulü disiplinini kuran ismin Şâfiî olduğuna inanılır. Şâfiî ünlü *er-Risale* adlı eserinde bu disiplinin ilkelerini dile getirmiştir. Tıpkı diğer fıkıh mezheplerinin kurucuları gibi, Şâfiî de herkese örnek olan takvası ve üstün ahlakıyla saygı görmüştü; Gazâlî onun özellikle münzevi hayat tarzını, cömertliğini ve ilmini övmüştü (*İhya*, 1: 36-37). Şâfiî sonraki yüzyıllarda, asrının "din müceddidi" olarak anılmıştır. Muhtemelen kendisi de asrının "din müceddidi" olmak isteyen Gazâlî, onu sık sık doğruluk timsali olarak nitelendirir.

HANBELÎ MEZHEBİ

Ahmed bin Hanbel'in (ö. 855) öğretileri üzerine kurulan bu mezhep şeriatın tek geçerli kaynağının Kur'an olduğunu savunur. Sadece spekülâtif teoloji olan kelimeler ve Kur'an'ın mecazi yorumu olan tevil değil, ayrıca fıkıhçının kişisel düşüncesi olan *rey* de reddedilir. Her ne kadar Ahmed bin Hanbel başka adlar altında bu uygulamaya başvurmuşsa da, *kıyasa* ihtiyatlı bir şekilde izin verilir; anlaşıldığı kadarıyla Ahmed bin Hanbel kıyası fıkıhta akıl yürütmenin en zayıf ilkesi olarak görmekteydi (Melchert, 71, 77). Hanbelî öğretisi nitelikli lafızcılığı savunmaktaydı: Allah'ın Kelam-ı Nefsisi olan Kur'an Allah kelamıdır, yaratılmış değildir. Fakat Hanbelîler lafızcılıkta hiçbir şekilde "aşırı tutucu" değildir. Ahmed bin Hanbel, Kur'an'da geçen ve Allah'a el veya yüz gibi bedensel isnatlarda bulunan bazı sözleri kelimesi kelimesine alanların antropomorfizmi² ve Cehm bin Safvan gibi bu tür isnatları tamamen reddeden ilk düşünürlerin aşırıya kaçan "negatif ilahiyat"ıyla mücadele etmişti. Hanbelîlere göre emredilen durum Kur'an'ın sözlerini "nasıl olduğunu bilmeden [ya da sormadan] kabul etmektir. Bu formül –yani *bila keyf*– Abbasî Halifesi Me'mun'un başlattığı ünlü *mihne* olayı sırasında ortaya çıkmış ve ilk kez Kur'an'a atıfla Ahmed bin Hanbel tarafından telaffuz edilmişti. Halife'nin teşvik ettiği Mu'tezilî bakış açısı Kur'an'ın yaratıldığını savunmaktaydı. Ahmed bin Hanbel ve talebeleri ise Kur'an'ın *bila keyf*, yani "nasıl olduğu bilinmemekle" beraber Tanrı kelamı ola-

2. Teşbih, insan niteliklerinin başka bir varlığa isnat edilmesi –çn.

rak ebedi ve yaratılmamış olduğu düşüncesine sadık kaldı. Bu formül nihai olarak Eş'arî öğretisinde yer bulacaktı.

Gazâlî'nin yaşadığı dönemde Hanbelîler, nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları Bağdat'ta siyasi olarak oldukça faaldiler. (Yine aşağıda ele alınan) Eş'arîliği bir tür "küfür" olarak gören kimi bağınaz Hanbelîler Eş'arî hocalara saldırdılar. Ahlak zabıtası rolüne soyunarak müzik aletlerini parçalayıp içinde şarap olduğundan süphelenilen testileri devirdiler. Gazâlî'nin henüz delikanlılık çağında olduğu 1077 yılında Hanbelîlerle Eş'arîler arasında bir çatışma çıktı, taraflar birbirlerine kerpiç tuğlalar fırlattılar (Cook, 120). (Bu tip mezhep kavgaları nedeniyle Gazâlî *İhya*'nın sonuna doğru "Heyhat, fıkıh mezheplerinin imamlarının davalarını yaymak adına ne çok kan döküldü!" diyecekti. Son olarak Hanbelîler, özellikle de Bağdat'taki Hanbelîler, Halifeliğin iddialarının ateşli savunucularıydılar; Halifenin "çadırını" ayakta tutan "ipler" idiler ve sevdikleri deyişle, "ip koparsa çadır çöker" di (Cook, 122).

HANEFÎ MEZHEBİ

Bu geleneğin izleri Ebu Hanife'ye (699-767) kadar uzanmakta olup en eski Sünnî fıkıh ekolüdür. Gazâlî bağlamında önemi Selçukluların ilk başlarda ateşli Hanefîler olmasından kaynaklanmaktadır. Nizamülmülk'ün Gazâlî ve diğer âlimlerin yardımıyla Şâfiî ilkeleri yayma mücadelesi hem Hanefîleri alt ederek onların yerine geçme hem de Selçuklu yönetici çevrelerinde Hanefîlerin nüfuzlarını kırma girişimiydi. Kelam açısından Ebu Hanife bir Mürcie idi (yani

büyük günah işleyen bir kişi hakkındaki kararın “ertelenecek” (*irca*) Allah’a havale edilmesi gerektiğini savunuyordu), fakat mezhebi başlangıçta açık bir şekilde kelamcı değildi. Şer’i yargılamalarda “rey”e izin verdiği için diğer gelenekçiler tarafından eleştiriliyordu (*El²*, 3:162). Ebu Hanife’nin fıkıh mezhebi zaman içinde ortodokslukta Eş’arîliğe paralel ve Ebu Mansur el-Mâturîdî’nin (ö. 944) öğretilerinden türeyen bir itikadi yönelime girecektir. Mâturîdîlik başta Maveraünnehir olmak üzere geniş bir coğrafyayı etkilemiş ve orada Türkler arasında yayılmıştı. Gazâlî döneminde Mâturîdîlik “Hanefîliğin itikadi yüzünü” temsil edecekti (Cook, 307). Selçuklu fatihler bu mezhebi kabul ettiler ve iktidarlarının ilk dönemlerinde bu mezhebi canla başla yaymaya çalıştılar.

Şâfiî fıkıh usulünün esas olarak Ebu Hanife ile Mâlik bin Enes’in öğretilerinin bir sentezi olmasına karşın, Hanefîlerle Şâfiîler arasında en baştan itibaren çatışma ve rekabetler yaşandı. Birçok Gazâlî muhalifi gerek fıkhi, gerekse itikadi (ve siyasi) konularda Hanefîlerin içinden gelecek ve hayatlarının sonuna doğru onu sultana ihbar edecekti (Krawulsky, 63).

MÂLİKÎ MEZHEBİ

Kaynağını Medinelî Mâlik bin Enes’ten (ö. 795) alan bu mezhep özellikle Mağrip’te güçlenmişti. Gazâlî’nin önde gelen bazı talebeleri Müslüman Batıdandı; birkaçı aynı zamanda onun en sert muhalifleri olacaktı. Şâfiîlik gibi, Mâlikîliğin de kendine ait bir itikadi görüşü yoktu, görüşleri-

ni tamamen Eş’arîlikten almıştı. Bu ortak zemine rağmen Bâtılı Mâlikîler aşırı nassçılığa doğru bir eğilim göstermişti; Gazâlî’nin talebelerinden, bir âlim tarafından “yobaz” bir Eş’arî olarak da nitelenen (Cook, 358) Ebu Abdullah el-Mâzerî (ö. 1141) daha sonra hocasını felsefeye saldırmakla suçlayacaktı (Ormsby 1984, 101). Mâlikî fakih ve âlimler *İhya’yı* reddetmiş ve 1109 yılında –Gazâlî’nin ölümünden iki yıl önce– kitaplarını Murabıtlar dönemi İspanya’sında meydanlarda yakmışlardı (Serrano Ruano, 137).

EŞ’ARÎ KELAM MEZHEBİ

Nizamülmülk, Şâfiî fıkıh öğretisiyle Eş’arî kelamını bir araya getirerek her ikisinin de kendi kurduğu medreselerde öğretilmesini istiyordu. Gazâlî, Bağdat’ta on yıl boyunca bu fıkıh usulüyle kelamın bileşimini öğretti. Zaman içinde hâkim Sünnî ortodoksi biçimi haline gelen Eş’arîlik, Basralı olan ve 935’te hayatını kaybeden Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin öğretilerinden gelmekteydi. Gazâlî’nin müdahil olmasından bir buçuk asır önce istikrarlı bir şekilde gelişip sistemleşen Eş’arî’nin özgün ortodoksi yorumu, Hanbelî geleneğinin sofu talepleriyle Mu’tezilîlerin akılcı metodolojisi arasındaki uzun süren uzlaşma çabalarının bir sonucu olarak görülebilir. Göreceğimiz gibi, Eş’arî aşağı yukarı kırk yaşına kadar bir Mu’tezilî idi; onların yöntem ve duruşlarını içeriden biliyordu.

Eş’arîlik şiddetli muhalefeti zaman zaman ateşlemiş olmakla birlikte itikadi uzlaşma ihtimalini de açık tutmuştu: Takva geleneğini yüceltirken (esas olarak yöntemde olsa

bile) mantıklı akıl yürütmeye de alan açmış ve hem güçlü gelenekleri olan Şâfiîler hem de Mâlikîler bunu kabul etmiştir. Selçuklular döneminde, büyük ölçüde Gazâlî ve onun büyük hocası Cüveynî sayesinde bu cazip ve oldukça başarılı bir bileşim oluşturmuştu.

KELAM KAVRAMI

Kelam her zaman tartışmalı bir disiplin olagelmış ve İslam'da bu çok daha gürültülü olmuştur. Çatışma ve polemiklerle zenginleşen kelam, sözlü tartışmalardan ortaya çıkmış, söylem biçimi ve formu yazılı örneklerde korunmuştur. Çok daha karmaşık konuların ele alındığı sonraki asırlarda bile soru-cevap formundaki sözel boyut ses getirmeye devam etmiştir. “Şayet bir muhalif... derse”yi hemen “o zaman ben de cevap veririm,” izler. Tahmin edileceği üzere, bütün disiplin “konuşma” (Arapça *kelam*) başlığı altında toplanmaktadır. İlahiyatçılar “hatipler” ya da “kelamcılar” (*mütekellim*), yani (Yunanca *dialektikoiden* gelen) “diyalektikçiler” olarak adlandırılırdı. Daha gelenekçi Müslümanlara göre, bu disiplinde aleni bir tekdiri hak etmese bile her zaman bir hafif küstahlık esintisi vardı. “Böyle bir söylem tarzına ne Kur'an ne de hadis izin verir,” diyorlardı; o zaman nasıl kabul edilebilir ki? Hem biz kimiz ki, Allah hakkında tartışmak şöyle dursun, bir de konuşacağız? Üçüncü bölümde göreceğimiz gibi Gazâlî, özellikle de İslam'da kelam usulünü tadil etmek suretiyle bu soruya kendine göre bir cevap vermeye çalışacaktı.

MU'TEZİLE FAKTÖRÜ

Eş'arîlik, Mu'tezilecilik denen daha geniş bir hareketin bir dalıydı. Mu'tezile ismi, iki kurucusunun, günah işleyenlerin İslam toplumundaki durumuyla ilgili tartışmalı mesele nedeniyle büyük saygı duydukları hocaları Hasan-ı Basrî'den uzaklaşmalarına atıfta bulunan Arapça “geri çekilmek”ten (*i'tezele*) türetilmiştir. Abbasîler döneminde aşağı yukarı bir yüzyıl boyunca hâkimiyet kuran ve bir mezhep olarak on birinci yüzyıla kadar varlıklarını sürdüren Mu'tezilîler eski eğilimlerin mirasçılarıydılar. Kökenleri sekizinci yüzyılda, merkezinde Suriye ve Irak'ta, özellikle de Basra ve Kufe'deki Kaderiye –ya da “özgür irade”– tarikatının bulunduğu ilk kelam tartışmalarına kadar gerilere gitmektedir. Mu'tezilîler –Halife Mütevekkil'in öğretilerini reddettiği– dokuzuncu yüzyılın ortalarında gözden düşmekle birlikte, Gazâlî'nin yaşadığı dönemde Horasan'da hâlâ faaldiler (ve zaman zaman da büyük nüfuz sahibi oldular). Nizamülmülk tarafından kurulan Bağdat'taki Nizamiye Medresesinde mezhepleri üstüne araştırmalar yapılıyor ve ders veriliyordu. Göreceğimiz gibi ilkeleri onlarla mücadele eden Gazâlî'yi bile etkilemişti.

Muhalliflerine göre, Mu'tezilîler akli kabul edilemeyecek yollarla yüceltmişler, insan aklına neredeyse bağımsız bir rol vermişlerdi. Akılcılıkları onları Gazâlî'nin ve diğerlerinin hücumlarını üzerlerine çeken, bir örneğini aşağıda ele alacağım sonuçlara götürmüştü. Gazâlî onlara karşı herhangi bir “sapkınlık” (*küfür*) suçlamasında bulunmama-ya özen gösterir, hatta Kur'an'a mecazi yorum getirmesini

onaylar (Faysal, 109-111), fakat –önce bir Eş’arî ve sonra da bir sufi olarak– onun bakış açısına göre, akıl bağımsız olmazdı; o –ve genel olarak Eş’arîler– hakikate ulaşmada “akıl bağımsız yeteneği” fikrini kesinlikle reddediyordu. Akla güvenmek Gazâlî’yi eskiden, yani 1095’teki ruhsal çöküntüden çok önce felç eden şüphecilik bunalımına sürüklemiş ve bu tecrübe bakış açısını kesinlikle renklendirmişti. Akıl, yani o çok sevdikleri “zihin gücü” Mu’tezilîleri birtakım garip ve savunulması mümkün olmayan yollara sürüklemiş; aklın yönlendirdiği bu tür girişimler daha ortodoks kelimeler arasında ters tepki yaratmıştı.

Mu’tezilî anlayışı garip sapmalara yol açabilirdi. Örneğin bazı Mu’tezilîler kendilerine göre beş iman esasından biri olan Allah’ın kusursuz adalet sahibi olduğu ilkesini savunurken şöyle diyordu: Allah sadece doğru ve iyi şeyler yapmaz, ayrıca zaten öyle yapması gerekir; başka bir deyişle, Allah iyi olanı yapmaya ahlaken mecburdur. Bazıları yasal mecburiyet anlamına gelen Arapça *vacip* terimini kullanarak, “Allah’ın en iyi olanı yapmaya mecbur olduğunu” savunuyorlardı. Bu da adaletin dar anlamda akılcı yorumlanmasının bir sonucudur. Biz bile adaleti tanıdığımız göre, kim bilir Allah ne kadar çok tanıyordur? Dahası, iyi ve kötü objektif değerlerdir; bütün insanlar iyiyle kötüyü birbirinden ayırabilir, tabii Allah da ayırır. Bizim bilebildiğimiz ve değerlendirebildiğimiz kadarıyla adil bir Allah olağanüstü iyi olmaktan başka ne olabilir?

Buna “en iyi” (*aslah*) öğretisi denmekte olup (yarattığı varlıkların yaptığı kötülüklerin Allah tarafından olduğu

meselesine bir sınır çizmeye çalışan) birçok Mu’tezilî için dahi aşırı akılcıydı. Söylemeye gerek bile yok ki, bu düşünce Mu’tezile karşıtlarının midelerini bulandırıyordu.

EŞ’ARÎ VE ÜÇ KARDEŞ MESELESİ

Aslah, Ebu Hasan el-Eş’arî adlı bir Mu’tezilî için kopma noktası oldu. Basra’da halka açık bir tartışmada bu konuda hocasına meydan okudu. Tartışma Mu’tezile anlayışıyla onlara karşı çıkanların arasındaki temel farklılıkları ortaya koymaktadır. Eş’arî, hocasına Allah’ın aslahı üç kişinin durumunda da uygulayıp uygulamadığını sordu: Bunların biri mümin, biri kâfir ve biri de çocuk olup üçü de ölmüş ve sırasıyla biri cennete, biri cehenneme gitmiş, üçüncüsü ise “ne cennete ne de cehenneme gitmişti.” Eş’arî, ölen çocuk “Ya Rabbi, beni yaşatsaydın ben de sana iman ve itaat ederek yaşayıp cennete girseydim. Benim için en iyi olan bu olmaz mıydı?” diye sorduğunda hocası buna şöyle cevap verdi: O zaman Allah çocuğa “Seni yaşatsaydım günaha girer ve cehenneme giderdin,” dedi. Ama Eş’arî buna karşı çıkarak, o zaman kâfirin cehennemden “Ya Rabbi, niçin beni de çocukken öldürmedin ki? O zaman günaha girmez ve cehenneme gitmezdim!” diye sesleneceğini söyledi. Eş’arî ayrıca cehennemdeki bütün lanetlilerin başlarını kaldırıp aynı şekilde sitem edeceğini ekledi. Rivayete göre Mu’tezilî hoca bu kıssa karşısında cevap veremedi.

Bu öykü için “*Si non è vero è ben trovato*” (doğru değilse

bile çok iyi düşünölmüş) demek mümkündür. Öykü, içeriği dışında, Mu'tezililerle Eş'arî gibi onlardan ayrılarak öğreti-lerini reddedenler arasındaki temel farklılıkları ortaya koymaktadır. Mu'tezilî bütünöyle akılcı bir büyük ilke ortaya koyar; Eş'arî cesur ve hazmedilmesi güç örneklerle karşılık verir (Gazâlî bu stratejinin ustası olduğunu gösterecekti.) Öğretiye dair tuzaklar kurulur. Eş'arî sorar: Şayet Allah adilse ve en iyi olanı yapıyorsa, masum hayvanların ıstırap çekmesini nasıl açıklıyorsun? Mu'tezilî kaygısızca, ahirette bunun karşılığını alacaklarını söyler. Eş'arîler anında karşılığını verir: "Peki bu, öldürdüğümüz her sivrisineğin, ezdiğimiz her tahtakurusunun cennetle mi ödüllendirileceği anlamına geliyor?"

Eş'arî, Gazâlî'nin doğumundan bir asırdan fazla bir süre önce öldü. Mu'tezilî geleneğinin bazı yanlarını, özellikle de tartışma yöntemlerini benimserken, bazı mezhep ilkelerini reddetti. Daha doğrusu, daha sonra Gazâlî'nin de yapacağı gibi, onları kendi usulünce baş aşağı çevirmek suretiyle reddetti.

İlahi adalet meselesinde Eş'arîlerin çözümü daha kesindi. Eş'arîlere göre objektif olarak ne iyiliğin ne de kötölüğün var olduğu söylenebilir. Ahlaki değerlerin yaratıcısı Allah'tır; adalet O'nun iradesine tâbidir. O'nun yaptığı şey, bize ne kadar tartışmalı görünse de kaçınılmaz olarak adil, iyi ve doğrudur. Kendi başlarına doğruluk iyi, yalan da kötü değildir. Bunlar iyi veya kötüdürler çünkü Allah öyle buyurmuştur. Ama Allah tıpkı yağmurun aşağı düşmek yerine yukarı düşmesini buyurabileceği gibi, yarın da yalanın

iyi olduğunu buyurabilir. Ahlaki alanda olduğu gibi, fiziki alanda da hâkim olan doğa yasaları değildir. Bir şeyin meydana gelmesi veya gelmemesi her an her şeye kadir olan Allah'ın iradesine bağlıdır.

Gazâlî görünüşte en az büyük kurucu Eş'arî kadar Mu'tezile karşıtıdır; ama o her zamanki kurnaz eklektisizmle Mu'tezilîlerin bütün argümanlarına kayıtsız değildir. Gazâlî aslah öğretisiyle alay ediyordu, fakat sonradan temel tasavvuf metinlerinde bu öğretiyi kendi amaçları doğrultusunda yeniden canlandırarak –formülasyonlarında izlerine rastlanmakla birlikte– tamamen değiştirdi.

FELSEFE

İslam'da felsefe bütünöyle kendine özgü bir geleneği yansıtır. Kalam ilmi şu veya bu şekilde kesinlikle İslam içinde gelişirken, felsefenin kökeni İslam öncesine uzanır. Felsefe Yunancadan yapılan çevirilerle Müslömanlara geçmiş, önce Süryaniceye, sonra da Arapçaya girmiştir; sekizinci yüzyılda başlayan çeviriler aşağı yukarı üç yüz yıl boyunca sürmüştür. Kelime yabancı kökenlidir: Arapçadaki *felsefe* kelimesi bire bir Yunancadaki *philosophiadan* alınmıştır. Felsefe *feylOSOftur* (çoğulu *felasifedir*). Ayrıca felsefe neredeyse bin yıllık bir Yeni-Platoncu gelenek tarafından değiştirilmiş olmakla birlikte, İslam *dünyasına* adım adım sızdığı yüzyıllarda kesinlikle Aristotelesçi idi. Bu karmaşık melez gelenek sadece Arap ve İslam kültürüne nüfuz etmekle kal-

mamış, aynı zamanda el-Kindî'den İbn Rüşd'e kadar uzanan dahiler tarafından özüm senerek özenle geliştirilmiş ve Gazâlî dönemindeki şeklini almıştı. Diğer antik akımlar da yansımalarını bulmuştu: Tıpkı Pisagorcı, Stoacı, Epikür-cü ve Demokritosçu öğretilerden kalan daha bölük borchük parçalar gibi, (*Enneadlar* adlı eserinin mevcut bölümlerinin Aristoteles'e ait olduğu düşünülse de) Plotinos, Galen, Afrodisyaslı Aleksandros ve Ammonius gibi isimlerin hepsi de önemliydi. Ama –yüzyıllar boyunca yapılan çeviri ve yorumlar vasıtasıyla aktarılıp el-Kindî, Fârâbî ve İbn Sina tarafından yeni bir nitelik kazandırılan– geç antik dönemin Yeni-Platoncu Aristotelesçiliği açık ara en baskın öğretiydi. Gazâlî bu geleneği kendine yakın bulmuştu; kullandığı yöntemler, en çok da kıyas şeklinde sağlam delile dayanması *Kelamdan* daha güçlü ve daha inandırıcı bir söylem geliştirme imkânı vaat ediyordu. Ama aynı zamanda felsefecilerin kâinatın ebediliği gibi yaklaşımlarını küfür olarak görerek kesinlikle reddediyordu. Gazâlî *felsefe* ile uğraşmasını faydalı bir amaç için zehir sağan efsunlu bir yılan cambazının durumuna benzetiyordu. Bu konuyu –özellikle de Gazâlî'nin *felsefe* ile karşılıklı karmaşık etkileşimini– Dördüncü Bölümde daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

İSMÂİLÎLER

Karşit gelenekten bir grup olan İsmâîlîler, Kahire merkezli Fâtımî hanedanı üstünden Gazâlî'nin yaşadığı dönemde

ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Fâtımîler, siyasi ve askeri olarak Selçuklular karşısında güçlü bir rakip olmanın yanında, daha sinsi ve her tarafa kolayca nüfuz eden bir tehdit kaynağıydılar. Geleneğe göre İsmâîlîler (faaliyetleri bir yüz-yıl sonrasında itibaren kanıtlanabilmekle beraber) İmam Cafer-i Sâdık'ın 765 yılındaki ölümünden sonra baş gösteren İmamlık tartışması yüzünden anaakım Şîilikten ayrılmışlardı. Sonradan “İsmâîlî” adını alacak olanlar İmam Cafer'in oğlu İsmâîl'in imam olması gerektiğini savunuyordu. İsmâîlîler ayrıca Yedi İmama inanırken –bu yüzden “Yediciler” diye anılıyorlardı– diğer Şîiler, yani (bugün İran ve Irak'ta Şîilerin çoğunluğunu oluşturan) “İsnâ aşeriyye” (On İkciler) On İki İmamı kabul etmekteydi. On İkcilere göre İsmâîlîler küfre sapmıştı (Sünniler her iki mezhebin de küfre saptığını düşünmektedir).

İsmâîlîler dokuzuncu yüzyılın sonlarında İslam dünyasının her köşesine propagandacılar ve dâiler göndererek insanları mezhep değiştirmeye teşvik edip inançlarını yaymaya çalıştılar. Bu dâiler dünyanın dört bir yanına yayıldı. Gazâlî'nin doğumundan çok önce Horasan'a da sızdılar. (Gazâlî'nin doğumundan yaklaşık yirmi yıl önce ölen İbn Sina, otobiyografisinde henüz çok küçükken böyle bir propagandacının evine geldiğinden ve kendisinin daveti reddetmesine karşılık hem babasına hem de erkek kardeşine daveti kabul ettirmeyi başardığından söz etmektedir.) Fâtımîler döneminde bu tür mezhep değiştirme faaliyetleri özel olarak bu iş için tayin edilen bir vezirlik altında kurumsallaştırılmış ve ajanları da düzenli olarak Selçuklu hâkimiye-

tindeki topraklara sızmışlardı. Halife Müstazhir'in tehdide karşı koymak üzere Gazâlî'yi İsmâîlîlere karşı münazaralar yazmakla görevlendirmesi boşuna değildir. Bu konuyu Beşinci Bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım.

Tehlike sadece öğretilerden kaynaklanmıyordu. İsmâîlîlerden kopan (ve daha sonra Nizârîler olarak adlandırılan) bir grup, yani Fâtımî Halifeliğinin Nizâr'ın hakkı olduğunu savunanlar muhaliflerine karşı suikast eylemlerine giriştiler. "Dağın Şeyhi" Hasan Sabbah'ın liderliğinde Alamut'taki dağ kalelerine yerleşen bu İsmâîlîler, Marco Polo'nun o çok korkunç "Haşhaşileri" olup, sonradan epeyce başlarını ağrıttıkları Haçlılar arasında efsane haline geldiler. (Gazâlî, Hasan Sabbah ve matematikçi, filozof ve şair Ömer Hayyam'ın gençliklerinde sıkı dost olduğuna dair bir efsane vardır, ancak bu kesinlikle doğru değildir.) Nizârîlerden gelen hayati tehlike Gazâlî'nin hâmisî Nizamülmülk'ün 14 Ekim 1092'de bir Nizârî suikastçının hançerinin kurbanı olmasıyla bu ülkeye de sıçradı. (Zaman zaman bu cinayetin ardından, uzun yıllardır kurnaz vezirinin nüfuzundan rahatsız olan Selçuklu Sultanı Melikşah'ın parmağı olduğu söylenir; öyle bile olsa Melikşah'ın bu işten bir çıkarı olmadı, zira Nizamülmülk'ten bir ay sonra da o öldü.)

Gazâlî'ye göre İsmâîlîler siyasi bir tehlike oluşturmakla beraber, esas karşı konulması gereken öğretileriydi. O; İsmâîlîlerin sadece İmamın bildiği gizli (ya da ezoterik) hakikatler fikrine ve bu anlayışın doğal sonuçlarına, yani hakikatin sadece bir İmam aracılığıyla aktarılabilceği düşüncesine karşı çıkıyordu. Bu düşüncede Gazâlî'nin kendi

üstünden atmayı başardığı belirgin bir "otoriteye dayalı inanç", yani *taklit* tadı vardı. Ayrıca akli küçümsüyor; daha da kötüsü sadece giriş ayrıcalığı olanlarla sınırlamak suretiyle hakikate giden yolu daraltıyordu. Bu konulara ve İsmâîlîlere getirilen itirazlara daha sonra, yani Gazâlî'nin otobiyografisinde özetlendiği şekilde hakikate giden dört yolu ele alırken değineceğiz.

SUFİLİK

Tasavvufun Gazâlî'den önce de uzun bir geçmişi vardı. Bu kendine özgü İslami mistisizmin Arapçadaki karşılığı, muhtemelen ilk sufilerin gözdesi olan kaba yün giysilere gönderme yapan "yün" (*sûf*) kelimesinden gelen *tasavvuf*dur. İlk olarak sekizinci yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu ustalar çileci idiler; sürekli oruç tutup uyanık durur, dua edip murakabe eder ve gönüllü yoksulluk çekerlerdi. Sufi literatürünün büyük bölümü bu ustaların davranışlarından, çilelerinden, görüş ve keşiflerinden oluşur ve Gazâlî de onlardan özgürce yararlanır. *İhya* bu evliyalara dair canlı ve etkileyici kıssalarla doludur. Onların gizemli olduğu kadar abartılı söz ve eylemleri sufi talebesi için dramatik bir davranış modeli oluşturur ve Gazâlî de bir düşünceyi pekiştirmek istediği zamanlar sık sık bu tür kıssalara başvurur. Gazâlî bu konuyla ilgili literatürden sonuna kadar yararlanabilir, bir asır veya daha uzun zaman öncesinin derlemeleriyle kendisinden daha yaşlı çağdaşı, büyük

Eş'arî kelamcısı ve mutasavvıfı Kuşeyrî'nin derlemelerini didik didik ederdi.

Gazâlî, gerek kabul ettiği Şâfiî fihkî, Eş'arî kelamı ve tasavvuf usul ve uygulaması; gerekse reddettiği Mu'tezile öğretisi ve Aristotelesçi felsefe gibi unsurlardan yeni ve güçlü bir düşünce ve eylem sistemi oluşturdu. Onu fihkî veya kelamî açıdan katı bir resmi ortodoksi taraftarı gibi göstermek istemiyorum. Gazâlî aynı zamanda daha şüpheli eğilimlerin de mirasçısıdır; nitekim bu eğilimler sık sık kusursuz bir söylemin tam orta yerinde, beklenmedik bir biçimde burunlarını çıkarıverirler. Bunların içinde sadece (sık sık nokta koyduğu söylenen ama bir vakitler gözüpek bir savunucusu olduğu ve bir yanılla olmaya devam ettiği) uzatmalı felsefi şüphecilik geleneği yoktur. Aynı zamanda Gazâlî'nin yaşadığı yüzyılda veya onun doğumundan önce yeşeren bütün bir kuraltanıma, araştırmacı, şüpheyle bakılan ve zaman zaman muhalif olan İran geleneği de vardır. Gazâlî görünüşte bu eğilimin tam bir antitezi gibidir, oysa zihinsel doyumsuzluğu ve bağımsız aklı bunun aksini söyler. Örneğin küfre girdiği gerekçesiyle 922'de idam edilen Hallac gibi adı kötüye çıkmış kişilere bazen açıktan yapılan atıflar vardır (Ormsby 2000, 58). Görünüşte reddedip savaştığı Mu'tezile ve İsmâiliye gibi mezheplerin açık etkileri vardır. İlk eleştirmenler kendisini, otobiyografisinde bizlere incelediğini söylediği ve sonraki eserlerinde açıkça alıntılar yaptığı (Hodgson, 2: 181-184; de Callatay, 109) *İhvân-ı Safâ Risaleleri* gibi gizli İsmâili eserleriyle fazla haşır neşir olmakla eleştirmişlerdi.

Gazâlî'nin lakabı İslam'ın delili anlamında Hüc-cetü'l-İslam'dır, nitekim günümüzde de bu lakapla anılmaktadır. Ama "delil" birçok unsurdan oluşmaktaydı. Bu unsurlardan en önemlisi, onun geldiği yer, yani İran'ın kuzeydoğu eyaleti Horasan'da bulunan ve artık mevcut olmayan Tus şehriydi.